

УДК 343.13

ПРО ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНІ УКРАЇНИ

Забарний М.М., здобувач

кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики
Університет державної фіскальної служби України

Стаття присвячена з'ясуванню доцільності використання оціночних понять і термінів у кримінальному процесуальному законі України. Доведено, що кримінальний процесуальний закон не може бути позбавлений використання оціночних понять і термінів. Водночас способи їх нормативного закріплення слід удосконалити через використання таких прийомів юридичної техніки, як упорядкування термінології, роз'яснення в тексті закону окремих оціночних понять і термінів, наведення орієнтуючих переліків відповідних фактів і обставин.

Ключові слова: кримінальний процесуальний закон, прогалини в праві, оціночні поняття і терміни, розсуд посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, однозначність застосування закону.

Статья посвящена установлению целесообразности использования оценочных понятий и терминов в уголовном процессуальном законе Украины. Доказано, что уголовный процессуальный закон не может быть лишен использования оценочных понятий и терминов, однако способы их нормативного закрепления должны быть усовершенствованы путем использования таких приемов юридической техники, как упорядочение терминологии, разъяснение в тексте закона отдельных оценочных понятий и терминов, закрепление ориентирующих перечней соответствующих фактов и обстоятельств.

Ключевые слова: уголовный процессуальный закон, пробелы в праве, оценочные понятия и термины, усмотрение должностных лиц, которые ведут уголовный процесс, однозначность применения закона.

Zabarniy M.M. ABOUT EXPEDIENCY OF USE OF ESTIMATED CONCEPTS AND TERMS IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LAW OF UKRAINE

The article is devoted to establishment of expediency of use of estimated concepts and terms in the criminal procedural law of Ukraine. It is proved that the criminal procedural law cannot be deprived of use of estimated concepts and terms, however, ways of their standard fixing have to be improved by use of such receptions of the legal equipment as streamlining of terminology, an explanation in the text of the law of separate estimated concepts and terms, fixing of the focusing lists of the corresponding facts and circumstances.

Key words: criminal procedural law, gaps in the right, estimated concepts and terms, discretion of public officials which conduct criminal procedure, unambiguity of application of the law.

Постановка проблеми. Дотриманню вимог закону суб'єктами правозастосування значною мірою сприяє зрозумілість, точність і конкретність законодавчих приписів. Точність вважається однією з найважливіших властивостей мови законодавчого акту. Невипадково Ф. Бекон пов'язував точність закону з його справедливістю [1, с. 486].

Учені-дослідники питань юридичної техніки також вважають точність однією з обов'язкових вимог до тексту нормативного акту. Так, серед властивостей тексту нормативного акту, що забезпечуватимуть його максимальну точність, О.С. Піголкін називає:

1) використання слів і виразів у прямому, буквальному і точному їх значенні. Виключаються гіперболізація, підтекст, подвійність змісту;

2) єдність використаної термінології;

3) застосування термінів із чітким, однозначним і чітко визначеним змістом;

4) використання слів і виразів у більш вузькому, обмеженому значенні, ніж те, яке вони мають у загальнопоширеній мові;

5) єдність способів викладення однотипових формулювань, відсутність словесного прикрашування;

6) логічна послідовність і чіткість викладення думки законодавця, його смислова завершеність [2, с. 295].

Основним матеріалом для конструювання правових норм є поняття і терміни. Без них неможливе існування будь-яких правових норм будь-якої галузі права. У структурі законів та інших нормативних актів поряд із визначеними поняттями та термінами використовуються й оціночні категорії, існування яких зумовлене об'єктивними та суб'єктивними причинами.

Не є виключенням і кримінальний процесуальний закон, використання оціночних понять і термінів в якому, з одного боку, забезпечує межі розсуду посадової особи, можливість урахування під час застосування відповідної норми індивідуальних обставин конкретної ситуації, а з іншого, подекуди призводить до неоднакового застосування закону та труднощів у правозастосовній практиці під час неправильного тлумачення оціночних понять і термінів.

Ступінь розробленості теми. Проблему оціночних понять у праві загалом і в його окремих галузях зокрема досліджували такі вчені, як М.О. Бару, С.С. Безруков, Н.О. Беляєв, Я.М. Брайнін, В.Є. Жеребкін, Т.В. Кашаніна, В.К. Колпаков, М.И. Коржанський, В.М. Кудрявцев, М.І. Панов, Ю.П. Соловей та інші. Окремі аспекти цієї проблематики досліджувалися в працях Д.К. Василяки, Ю.М. Грошевого, В.І. Зажицького, О.В. Капліної, П.А. Лупин-

ської, Т.В. Малярчук, С.Г. Олькова, В.О. Рибалко, Т.О. Соловйової, І.А. Тітко, Г.П. Хімічевої та інших. Ними розглядалися питання використання оціночних понять, як правило, в рамках досліджень, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням норм права, на прикладі окремих статей кримінальних процесуальних кодексів.

Водночас розвиток кримінальних процесуальних відносин, реформування кримінального процесуального законодавства, особливо останніми роками, зумовлює необхідність більш глибокого аналізу та поглиблення знань про оціночні поняття і терміни в кримінальному процесуальному праві та доцільність їх використання в тексті кримінального процесуального закону в контексті забезпечення його безпрогальності та однозначності застосування.

Метою цієї статті є з'ясування доцільності використання оціночних понять і термінів у кримінальному процесуальному законі України.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі оціночними вважаються такі поняття закону, зміст яких повністю або частково не роз'яснюється в законі чи підзаконних актах і внаслідок цього конкретизується суб'єктами застосування права на підставі їх професійної правосвідомості з урахуванням обставин, що встановлюються під час провадження [3, с. 65]. Оціночні поняття є неконкретизованими в кримінальному процесуальному законодавстві поняттями, зміст яких визначають відповідно до конкретних обставин кримінального провадження [4, с. 7].

Оціночні поняття використовуються як для регламентації юридичних фактів і ознак (наприклад, у виняткових, невідкладних випадках; обставини, що мають значення для справи), так і для нормування можливих варіантів поведінки уповноваженого суб'єкта (наприклад, вжити всіх необхідних заходів).

Як вважає В.В. Пітецький, оціночні поняття і терміни наділені як позитивними, так і негативними властивостями, що зумовлені об'єктивними та суб'єктивними причинами їх існування [5].

Так, об'єктивними причинами використання оціночних понять і термінів у кримінальному процесуальному законі можна визнати такі обставини.

1. Кримінальні процесуальні відносини є досить складними, різноманітними, такими, що охоплюють велику кількість фактів і правових явищ, усі формальні ознаки яких закріпити в законі неможливо. Тому законодавець вимушений у таких випадках обмежуватись викладенням лише загальних ознак, які конкретизуються під час правозастосування в конкретній ситуації.

Таким чином, використання оціночних понять і термінів дозволяє забезпечити повноту кримінального процесуального закону і водночас робить його текст лаконічним і компактным.

Показовими в цьому аспекті є коментарі до (ще на той час) проекту Кримінально-процесуального кодексу України експертів Ради Європи (Страсбург, 2 вересня 2004 року): за-

конодавчі методики педантичних повторень та покладання на чисельні повторення ускладняють роботу тих людей, які зрештою будуть мати справу з новим кодексом у своїй щоденній практиці. Вони повинні будуть повертатися до кодексу, щоб в'яснити, чи немає в одному з багатьох деталізованих положень якогось особливого правила. Європейське законодавство ще з часів Наполеонівських кодексів вдалося до іншого, більш систематизованого підходу. Щоб зробити законодавство не таким громіздким та краще зрозумілим, законодавчі органи вдалися до проектування загальних, а не окремих положень. У загальних положеннях викладаються принципи, яких потрібно дотримуватися у всіх випадках, окрім тих, коли має місце дія винятків. Якщо винятки потрібно запровадити, вони пояснюються в окремих положеннях [6].

2. Закріплення в законі оціночних понять і термінів сприяє ефективному врегулюванню складних і неоднозначних правових явищ, оскільки, з одного боку, не залишає їх поза увагою законодавця й обмежує свободу розсуду суб'єкта правозастосування, а з іншого, надає можливості для відповідних органів і посадових осіб досягати конкретизації відповідних правовідносин з урахуванням всіх обставин справи. Така ситуація дозволяє використовувати в правозастосуванні принципи гуманізму, доцільності, необхідності, справедливості.

3. Використання в законі оціночних понять і термінів забезпечує динамізм права, його варіативність відносно суспільних відносин, що з часом змінюються.

Суб'єктивними причинами використання оціночних понять і термінів у кримінальному процесуальному законі є усталені прийомом законодавчої техніки, а також дублювання без будь-яких змін формулювання раніше діючого законодавства в чинне.

Отже, використання оціночних понять і термінів забезпечує повноту нормативно-правових актів, динамізм їх регулюючого впливу та дозволяє уникнути проблем правозастосування за умови надмірної формалізації правовідносин.

Разом із тим оціночні поняття і терміни наділені й тими властивостями, які, на відміну від понять точного значення, викликають труднощі правозастосування і в літературі називаються негативними.

Процес застосування понять точного значення досить простий, оскільки їх зміст чітко фіксований і представляє собою замкнену структуру. При цьому сам логічний акт додавання поняття до конкретного предмета чи явища стає майже автоматичним. Особа, застосовуючи норми з такими поняттями, виконує два завдання: 1) вона повинна знати, яка сукупність ознак утворює зміст поняття, що застосовується; 2) встановити наявність чи відсутність такої сукупності ознак у конкретному явищі [7, с. 10].

Труднощі в застосуванні оціночних понять і термінів викликає їх недостатня визначеність, багатозначність, неконкретизованість їхнього змісту і, як правило, відсутність у законі вказівок на те, як їх слід розуміти. Усе це спонукає

суб'єкта правозастосування до тлумачення таких положень за власним розсудом, наділення їх певним змістом, що відповідає його власним знанням і уявленням. Від суб'єкта правозастосування в такому випадку вимагається знання загального змісту закону, всебічне й глибоке вивчення суті справи, відповідальність за прийняте рішення.

Складність використання оціночних понять і термінів у кримінальному провадженні полягає й у тому, що їх значення може бути неоднозначно визначене чи сприйняте як суб'єктами процесу, котрі застосовують закон, так і його учасниками через різні причини (недостатня правова підготовка, відсутність досвіду та професійних навичок, зацікавленість тощо). А тому забезпечити однозначне застосування правових норм, що містять оціночні поняття і терміни, досить складно.

Виходячи з вищенаведеного, критерії оцінки фактів і явищ, які визначені оціночними поняттями і термінами, дає практика правозастосування, і тут велику роль відіграє розсуд суб'єкта правозастосування. Як зазначає Ю.П. Соловей, у тих випадках, коли межі розсуду, встановлені оціночними поняттями, – дуже широкі, зростає суб'єктивна складова частина вирішення певного питання, а відповідно, створюються сприятливі умови для відхилення від змісту закону [8, с. 11].

Із приводу доцільності використання оціночних понять і термінів у праві висловлюються різні думки. Так, із погляду ефективності правового регулювання й забезпечення законності деякі вчені вважають, що чим менше оціночних понять, тим краще, оскільки індивідуальна (суб'єктивна) оцінка фактів може не співпадати, а іноді й виходити за межі тієї оцінки, котру мав на увазі законодавець, встановлюючи норму, що містить оціночне поняття [9, с. 105]. На думку інших авторів, наявність оціночних понять у нормативних актах зумовлена об'єктивними причинами, і спроби відмовитися від їх використання заздалегідь приречені на провал [10, с. 166].

Отже, основною негативною рисою, а точніше ризиком негативного характеру оціночних понять і термінів є надання суб'єкту правозастосування під час їх використання відносної свободи дій, можливості власного розсуду під час прийняття процесуальних рішень. Така свобода, у свою чергу, може призвести до суб'єктивізму, а в окремих випадках – і до сваволі посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, що тим більше неприпустимо, зважаючи на концепцію побудови правової держави в Україні, можливість обмеження в межах кримінальної процесуальної діяльності конституційних прав і свобод людини.

Однак, перш ніж зробити категоричний висновок про недоцільність використання оціночних понять і термінів у кримінальному процесуальному законі, спробуємо з'ясувати, чи можливо обійтись у кримінальному провадженні без розсуду посадових осіб відповідних державних органів, що є необхідним для тлумачення оціночних правових категорій, і чи можливо його звести до мінімуму, обмеживши певними межами.

Перш за все, слід навести висловлювання відомого вченого-правознавця С.С. Алексєєва про те, що право нагадує не матрицю, на якій запрограмовані всі можливі варіанти людських вчинків, за якими «друкується» поведінка людей, а скоріше широкі «раму», що складається з таких програм і осередків, різноманітних обсягів і форм, що завжди чітко окреслені, але залишають простір для власної поведінки учасників суспільних відносин [11, с. 87].

Дійсно, під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, здійснення правосуддя в кримінальних справах тощо суб'єкт правозастосування відповідно до кримінального процесуального закону може зіткнутися з необхідністю вирішення понад ста різноманітних правових питань, більшість із яких передбачає варіативність вирішення (наприклад, про проведення слідчих (розшукових) дій, про обрання застосування заходів забезпечення кримінального провадження), у зв'язку з чим роль суб'єктивного фактору в діяльності органів досудового розслідування, прокурора та суду є досить значною.

Серед факторів, що впливають на процес формування розсуду суб'єкта правозастосування в кримінальному провадженні, оціночні поняття і терміни відіграють далеко не основну роль. У загальному вигляді до числа таких умов можуть бути віднесені: соціально-політичні умови діяльності системи судочинства загалом; соціально-психологічна детермінація і мотивація прийнятих рішень; правосвідомість, правова культура, професійна орієнтація суб'єкта правозастосування, його особисті якості, а також умови праці, технічне оснащення тощо. Серед цих факторів особливою групу становлять фактори правового характеру, до яких, насамперед, належать норми права і юридична практика.

Отже, можна погодитись із висновком Т.В. Млярчук про те, що оціночні поняття і терміни кримінального процесуального закону є лише одним із численних факторів, які зумовлюють формування розсуду суб'єктів правозастосування в кримінальному процесі [12, с. 121].

На наш погляд, принцип законності і чітка регламентація кримінальної процесуальної діяльності посадових осіб відповідних державних органів не виключають розсуд суб'єктів правозастосування, який виражається у встановленні необхідності, доцільності і справедливості прийняття певного рішення на підставі закону і в межах компетенції посадової особи. Така можливість є необхідною, оскільки передбачити в законі всі життєві, слідчі і судові ситуації просто неможливо.

Таким чином, використання оціночних понять і термінів у кримінальному процесуальному законі є необхідним і доцільним. Це дозволяє враховувати під час здійснення кримінального провадження конкретні фактичні обставини й обирати відповідне їм рішення з числа тих, що передбачені законом. Це робить кримінальний процесуальний закон універсальним, позбавляє його невинуватого формалізму, а відповідно, забезпечує більш ефективне правове регулювання відповідних суспільних відносин.

У цьому аспекті слід навести міркування В.В. Лазарева про те, що, правова регламентація, а значить – чітке регулювання процесуальної діяльності слідчих і судових працівників не означає, що останні не є вільними у своїх волевиявленнях, а також у виборі засобів реалізації власної діяльності, її більш раціональної та ефективної організації. Така свобода є реальною. Вона виражається в широкому застосуванні тактичних прийомів і комбінацій, здійснюється в межах вимог закону, підпорядкована його принципам і не може виходити за межі сформульованих у законі вимог щодо порядку діяльності [13, с. 49–50].

Слід зазначити, що більшість авторів, які є прибічниками скорочення кількості оціночних понять і термінів у законі, обмежуються лише мотивацією доцільності цього процесу, не зазначаючи конкретних заходів. Однак процес «перетворення» оціночних понять і термінів на формально-визначені може ускладнюватися хоча б тим, що якісні ознаки явищ, як правило, не можуть отримати вичерпної та однозначної характеристики (наприклад, «достатні дані», «поважні причини», «невідкладні випадки», «тяжка хвороба» тощо), а тому проста заміна таких оціночних понять на чітко визначені стандарти є неможливою.

На нашу думку, оціночні поняття, що використовуються в кримінальному процесуальному законодавстві, враховуючи специфіку цього виду державної діяльності, потребують конкретизації через встановлення додаткових критеріїв оцінки фактів, властивостей, обставин.

Так, через наведення переліків явищ, що утворюють зміст оціночного поняття, можуть бути конкретизовані такі терміни, як «невідкладні випадки», «поважні причини», «виняткові випадки» тощо. Шляхом наведення додаткових, визначених своєю видо-родовою характеристикою понять можуть бути конкретизовані такі оціночні терміни, як «особлива складність», «обставини, що мають значення для кримінального провадження», «тяжкість захворювання», «реальність загрози», «істотність суперечностей» тощо. Деякі оціночні поняття і терміни, що можуть виражатись кількісними показниками, можуть бути замінені ними (наприклад, «негайно», «тривала хвороба»).

Отже, з метою вдосконалення кримінального процесуального закону в частині використання оціночних понять і термінів слід використати такі прийоми юридичної техніки, як упорядкування термінології; роз'яснення в тексті закону окремих оціночних понять і термінів; наведення орієнтуючих переліків відповідних фактів і обставин.

Висновки. Питання безпрогальності в праві загалом, як і в кримінальному процесуальному праві зокрема, а також способів його забезпечення мають важливе значення як для законотворчої, так і правозастосовної діяльності. Особливого значення ця проблема набуває у сфері кримінального процесуального права як галузі публічного права, для якого характерним є спеціально-дозвільний тип правового регулювання.

Кримінальний процесуальний закон не може бути позбавлений використання оціночних понять і термінів, однак способи їх нормативного закріплення слід удосконалити через використання таких прийомів юридичної техніки, як упорядкування термінології, роз'яснення в тексті закону окремих оціночних понять і термінів, наведення орієнтуючих переліків відповідних фактів і обставин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук / Ф. Бэкон. – Т. 1. – М., 1977. – 590 с.
2. Пиголкин А.С. Законодательная техника и правотворчество / А.С. Пиголкин // Научные основы советского правотворчества / Отв. ред. Р.О. Халфина. – М.: Наука, 1981. – 317 с.
3. Павликівський В.І. Оціночна ознака в злочинах проти трудових прав людини та її визначення / В.І. Павликівський // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2004. – Вип. 28. – С. 65–70.
4. Рибалко В.О. Оцінні поняття в кримінально-процесуальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.О. Рибалко. – Запоріжжя, 2016. – 21 с.
5. Питецкий В.В. Позитивные и негативные свойства оценочных понятий / В.В. Питецкий // Эффективность уголовного права на современном этапе. – Свердловск, 1977. – Вып. 54. – С. 104–111.
6. Коментарі до проекту Кримінально-процесуального кодексу України експертів Ради Європи, Страсбург, 2 вересня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1109854088>.
7. Жеребкин В.Е. Логический анализ понятий права / В.Е. Жеребкин. – К.: Вища школа, 1976. – 152 с.
8. Соловей Ю.П. Усмотрение в административной деятельности советской милиции: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Ю.П. Соловей. – М., 1982. – 21 с.
9. Бару М.О. Оценочные понятия в трудовом законодательстве / М.О. Бару // Советское государство и право. – 1970. – № 7. – С. 104–108.
10. Резанов С.А. Оціночні поняття як нормативне закріплення адміністративного розсуду / С.А. Резанов // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2004. – Вип. 28. – С. 163–169.
11. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М.: Изд-во «БЕК», 1993. – 224 с.
12. Малярчук Т.В. До питання про доцільність використання оціночних понять і термінів у кримінально-процесуальному законі України / Т.В. Малярчук // Право і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 118–122.
13. Лазарев В.В. Социально-психологические аспекты применения права / В.В. Лазарев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 144 с.